

FRANCISZEK MICKIEWICZ SAC

MIŁOŚĆ DOSKONAŁYM WYPEŁNIENIEM PRAWA (RZ 13, 8-10)

Już pobieżna lektura dwóch spokrewnionych ze sobą listów św. Pawła: Listu do Rzymian i Listu do Galatów prowadzi do wniosku, że Apostoł Narodów zdecydowanie przeciwstawia w nich wiarę Prawu i na różne sposoby udowadnia, że człowiek osiąga usprawiedliwienie przez wiarę w Jezusa Chrystusa, a nie przez wypełnianie nakazów Prawa (por. Rz 3, 27-28; 4, 13-17; Ga 2, 16; 3, 2. 5. 11-12. 23-24). W soteriologicznej myśli Pawła prawda ta ma doniosłe oraz istotne znaczenie, gdy jednak ją się przenosi na płaszczyznę etyczną, która w obu wspomnianych listach również zajmuje bardzo wiele miejsca, okazuje się, że to przeciwstawienie wiary (*pistis*) Prawu (*nomos*) traci swą moc, albowiem w parenetycznych tekstach Rz 12-15 i Ga 5-6 wiara nie pojawia się w motywacjach napomnień moralnych. Co więcej, gdy w Ga 5, 6 Paweł stwierdza, iż „w Chrystusie Jezusie ani obrzezanie, ani jego brak nie mają żadnego znaczenia, tylko wiara”, zarazem dodaje, że ta wiara „działa przez miłość”, co oznacza, że na płaszczyźnie moralnej odnosi swój skutek tylko i wyłącznie dzięki miłości. Jeszcze bardziej radykalne ustawienie sprawy znajduje się w Rz 13, 8-10, gdzie Apostoł aż trzykrotnie zestawia obok siebie terminy dotyczące miłości (*agapē* i *agapaō*) oraz Prawa (*nomos* i *entolē*): w 13, 8 „miłować innego” oznacza „wypełnić Prawo”; w 13, 9 miłość bliźniego swego jak siebie samego streszcza przykazania Prawa, natomiast w 13, 10 miłość stanowi wypełnienie Prawa. W tych trzech wersetach św. Paweł wyraźnie ukazuje rolę miłości w życiu chrześcijańskim, a zarazem związęle ujmuje całą

swą naukę na temat miłości, którą zawarł w listach napisanych przed Listem do Rzymian (zwłaszcza w 1 i 2 Liście do Koryntian)¹.

1. MIEJSCE PERYKOPY W LIŚCIE DO RZYMIAN I JEJ STRUKTURA LITERACKA

Najogólniej rzecz ujmując, można przyjąć, że List do Rzymian składa się z dwóch głównych części: pierwsza z nich jest doktrynalna i przedstawia fundamentalne elementy tożsamości chrześcijańskiej (Rz 1, 16-11, 36), druga zaś jest parenetyczna i ukazuje etyczny komponent tożsamości chrześcijańskiej (Rz 12, 1 – 15, 13)². Termin *agapē* pojawia się w obu częściach, ale jest wyraźna różnica w jego zastosowaniu: w części pierwszej oznacza on zawsze miłość Boga (*hē agapē tou theou* – Rz 5, 5; 8, 39; por. 5, 8) albo miłość Chrystusa (*hē agapē tou Christou* – 8, 35; zob. też 8, 39), w drugiej zaś części zawsze łączy się z życiem moralnym chrześcijan (12, 9; 13, 10; 14, 15). Takie ujęcie daje do zrozumienia, że miłość Boga do ludzi, którą człowiek poznaje dzięki zbawczemu dziełu Jego Syna i która najpełniej objawiła się w Jego śmierci na krzyżu, jest dla miłości chrześcijańskiej wzorem, pobudką i ostateczną motywacją.

Napomnienia moralne, zawarte w Rz 12, 1-15, 13, również można podzielić na dwie części: 1) ogólne pouczenia dotyczące obowiązków chrześcijan w odniesieniu do wspólnoty wierzących i całego społeczeństwa (12, 1 – 13, 14); 2) szczegółowe wskazania, dotyczące życia we wspólnocie Kościoła (14, 1 – 15, 13). Wreszcie w ogólnych pouczeniach da się wyodrębnić 7 mniejszych fragmentów³:

- 1) wstęp programowy do napomnień (12, 1-2);
- 2) charyzmaty mające na celu służbę wspólnocie (12, 3-8);
- 3) konkretne przejawy wzajemnej miłości członków wspólnoty (12, 9-16);

¹ Należy zauważyć, że termin *agapē* („miłość”), który w całym Nowym Testamencie pojawia się 116 razy, w Listach św. Pawła (bez rozróżniania na listy protopawłowe i deuteropawłowe) występuje aż 74 razy, co wskazuje na to, że miłość jest jednym z motywów przewodnich jego pism. Odnośnie do tego zob. też V. Warnach, *Agape. Die Liebe als Grundmotiv der neutestamentlichen Theologie*, Düsseldorf 1951, s. 106-144.

² Por. tu np. R. Penna, *Lettera ai Romani. Introduzione, versione, commento*, Bologna 2010, s. LXXIII-LXIV.

³ Podobny podział proponuje też J. Heriban, *L'amore è la pienezza della legge (Rm 13, 10)*, Parola, Spirito e Vita 11 (1985), s. 169-170.

- 4) przejawy miłości do wszystkich ludzi (12, 17-21);
- 5) posłuszeństwo i uczciwość w relacjach państwowych (13, 1-7);
- 6) miłość wypełnieniem całego Prawa (13, 8-10);
- 7) soteriologiczny i eschatologiczny wymiar moralności chrześcijańskiej (13, 11-14).

Schemat ten pokazuje, że perykopa Rz 13, 8-10 jest podsumowaniem wszystkich napomnień Apostoła, zawartych w Rz 12, 1-13, 7. Po konkretnych pouczeniach, podyktowanych najpierw troską o budowanie wspólnoty samych chrześcijan, potem dobrem wszystkich ludzi, a na koniec właściwym funkcjonowaniem całego państwa (czyli Imperium Rzymskiego), Paweł zwięźcza swe wypowiedzi ogólną zasadą, która je podsumowuje i kończy.

Uważna analiza literacka perykopy pozwala odkryć w niej bardzo dobrze przemyślaną strukturę literacką, która świadczy o wysokim poziomie retoryki św. Pawła. W tym krótkim tekście jest mowa o miłowaniu aż 5 razy: najpierw 3 razy z zastosowaniem w różnych formach czasownika *agapaō* (w. 8a: bezokolicznik *agapan* – „kochać”; w. 8b: imiesłów *agapōn* – „kochający”; w. 9: czas przyszły pełniący funkcję trybu rozkazującego: *agapēseis* – „będziesz miłował”), a następnie 2 razy z rzeczownikiem *agapē* – „miłość” (w. 10a i 10b). W każdym przypadku czasownik ten lub rzeczownik łączy się z terminem *nomos* („Prawo” – w. 8b, 10b), bądź też z treścią i celem Prawa (w. 8a, 9, 10a). Tym samym w perykopie 5 razy pojawia się ściśle związana ze sobą para pojęć (Prawo – miłość), tworząc następującą strukturę literacką⁴:

w. 8a:	Nikomiu nie bądźcie nic dłużni
poza wzajemną miłością.	wymóg Prawa
miłość
w. 8b:	Kto bowiem miłuje bliźniego,
wypełnił Prawo.	miłość
wypełnienie Prawa
w. 9:	Albowiem przykazania: Nie cudzołóż, nie
zabijaj, nie kradnij, nie pożądaj, i wszystkie nakazy Prawa
inne – streszczają się w tym nakazie:
Miłuj bliźniego swego jak siebie samego.	miłość

⁴ Odnośnie do tego por. również tamże, s. 171-172. Struktura zaproponowana przez J. Heribana została tu przejęta z kilkoma poprawkami i uzupełnieniami.

w. 10a: Miłość	miłość
nie wyrządza zła bliźniemu.	cel Prawa
w. 10b: Wypełnieniem Prawa zatem jest miłość.	wypełnienie Prawa
	miłość

Taka prezentacja tekstu perykopy pozwala lepiej poznać kilka ciekawych elementów jej struktury. Widać w niej mianowicie, że Paweł układa parę pojęć „prawo” i „miłość” w taki sposób, że w każdej następnej części bezpośrednio przejmuję i kontynuuje temat kończący część poprzednią. Wywód zaczyna od obowiązku wynikającego z przepisów Prawa, a kończy ukazaniem najbardziej wzniosłej funkcji miłości (*agapē* jest ostatnim słowem perykopy i właśnie na nim spoczywa akcent logiczny zdania kończącego wywód). Dwa pierwsze (8a i 8b) oraz dwa ostatnie zdania (10a i 10b) perykopy są krótkie i brane łącznie tworzą swoistą inkluzję, zawierającą temat wypełnienia Prawa. Między nimi, w centrum perykopy, znajduje się w. 9, w którym Paweł wylicza niektóre konkretne przepisy Prawa, a wśród nich miłość jako streszczenie całego Prawa. Wszystkie te elementy struktury, w których są zestawione obok siebie wypowiedzi na temat Prawa i miłości, mają za zadanie jeszcze bardziej uwypuklić prymat miłości w stosunku do wszystkich nakazów i zakazów, którymi kieruje się człowiek w swym życiu moralnym.

2. ANALIZA EGZEGETYCZNA PERYKOPY RZ 13, 8-10

Apostoł Narodów zaczyna swój wywód na temat miłości zdaniem: „Nikomiu nie bądźcie nic dłużni” (Rz 13, 8a). Użyte tu słowo *ofeilō* może oznaczać: „być dłużnikiem” w sensie ekonomicznym, jak np. w Mt 18, 28; Łk 7, 41; 16, 5. 7, jednakże w listach nowotestamentalnych nigdy nie pojawia się w kontekście zaciągnięcia długu (może za wyjątkiem Flm 18). W pismach św. Pawła oznacza ono często jakąś powinność w stosunku do drugiej osoby, obowiązek do spełnienia (zob. Rz 15, 1. 27; 2 Kor 12, 11; 12, 14), albo ogólnie konieczność wykonania lub zaniechania jakiejś czynności (np. 1 Kor 5, 10; 7, 36; 11, 7.10; 2 Tes 1, 3; 2, 13). W Rz 13, 8 sytuacja jest bardziej złożona, ponieważ zdanie to następuje bezpośrednio po napomnieniu: „Oddajcie każdemu to, co mu się należy: komu podatek – podatek, komu cło – cło, komu uległość – uległość, komu cześć – cześć” (w. 7). Tutaj występuje rzeczow-

nik *ofeilē*, który co prawda w Mt 18, 32 oznacza „dług” pieniężny, ale w tym tekście wyraża ogólnie powinność w stosunku do społeczeństwa lub do konkretnych osób (podobnie jak w 1 Kor 7, 3). W Rz 13, 8 Paweł kontynuuje myśl zawartą w poprzedniej perykopie, ale zarazem przechodzi do nowego tematu, który dotyczy już nie spraw materialnych, lecz czysto duchowych. Z tej przyczyny pierwszej części tego werse-
tu: *mēdeni mēden ofeilete* nie można przetłumaczyć w sensie finansowym: „nie miejcie u nikogo długu”, ale z drugiej strony także przekład: „nie miejcie w stosunku do nikogo żadnej powinności” nie oddaje myśli Apostoła. W 13, 7 wzywał on do udzielenia każdemu tego, co mu się należy z tytułu prawa państwowego, umowy społecznej, posłuszeństwa lub szacunku do innej osoby. Każda powinność ma zatem swoją podstawę, która domaga się wręcz wykonania określonego czynu. Oznacza to zaś, że zarówno w Rz 13, 7, jak też w 13, 8, nie chodzi o dług w jakimkolwiek sensie tego słowa, lecz o metaforę, która ogólnie odnosi się do codziennych relacji z innymi osobami⁵. Innymi słowy, w wersecie 8 Paweł negatywnym sformułowaniem wyraża tę samą myśl, którą wypowiedział w napomnieniu z w. 7⁶.

Pouczenie: „Nikomiu nie bądźcie nic dłużni” Paweł uzupełnia stwierdzeniem: „poza wzajemną miłością” (*ei mē to allēlous agapan* – Rz 13, 8a). Niektórzy egzegeci są zdania, że użyty tu spójnik *ei mē* jest spójnikiem przeciwstawnym (podobnie jak w 1 Kor 7, 17; Ga 1, 7) i w związku z tym całe zdanie z Rz 13, 8a należy przetłumaczyć: „Nie bądźcie nikomu nic dłużni, lecz nawzajem się miłujcie”⁷. Większość uczonych jednak tę drugą część zdania tłumaczy: „za wyjątkiem” lub „poza wzajemną miłością”, choć w takim przypadku w wypowiedzi Pawła dochodzi do głosu swoisty paradoks, albowiem miłość, która ze swej natury powinna być całkowicie wolna, staje się w myśli Apostoła podstawo-

⁵ Por. R. Penna, *Lettera ai Romani...*, dz. cyt., s. 901.

⁶ Por. W. Sanday, A.C. Headlam, *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Romans*, Edinburgh 1992, s. 373.

⁷ Tak uważają np. H. Schlier, *Der Römerbrief* (HThKNT 6), Leipzig 1978, s. 394; Th. Söding, *Das Liebesgebot bei Paulus; die Mahnung zur Agape im Rahmen der paulinischen Ethik*, Münster 1994, s. 256; J. Lach, *Dłużnicy miłości. Egzegeza wybranych tekstów Pawłowych*, Warszawa 1994, s. 38.

wym obowiązkiem chrześcijanina i długiem do spłacenia⁸. Dług ten jednak nie jest podobny do innych zadłużeń, które po ich spłaceniu raz na zawsze przestają istnieć lub od których człowiek może całkowicie się uwolnić⁹, jego podstawą i źródłem bowiem nie jest jakaś pożyczka, ale Boże przykazanie miłości bliźniego, które zostanie dosłownie przytoczone w Rz 13, 9. W początkowym wersecie perykopy Paweł parafrazuje ten nakaz i zarazem dokonuje jego interpretacji, nadając mu charakter uniwersalny¹⁰. Pisze tu mianowicie, że chrześcijanie winni miłować się „nawzajem”, co też oznacza, że nie powinni nikogo wykluczać z okazywanej innym miłości. Kiedy zaś każdy okazuje miłość innym, zarazem każdy jest obdarowany miłością i ten właśnie dar rodzi w człowieku zobowiązanie, powinność odwzajemnienia miłości miłością.

W drugiej części Rz 13, 8 Paweł uzupełnia pierwsze zdanie sentencją: „Kto bowiem miłuje innego, wypełnił Prawo”. Sentencja ta przywołuje na pamięć słowa z Ga 5, 14: „Bo całe Prawo wypełnia się w tym jednym nakazie: Będziesz miłował bliźniego swego jak siebie samego”. W napisanym wcześniej Liście do Galatów Apostoł dawał do zrozumienia, że Żydzi, którzy nadal głoszą konieczność obrzezania, są zobowiązani do przestrzegania wszystkich przepisów Prawa (Ga 5, 3), a „kto nie wypełnia wytrwale wszystkiego, co nakazuje wykonać Księga Prawa”, jest przeklęty (3, 10). Na tle tych tekstów stwierdzenie z Ga 5, 14 też miało charakter polemiczny: przeciwko aspektowi ilościowemu Paweł wysunął w nim aspekt jakościowy i przytaczając przykazanie z Kpł 19, 18 (w brzmieniu Septuaginty), oświadczył, iż chrześcijanie, którzy wprowadzają je w życie, niemal automatycznie wypełniają wszystkie przepisy Prawa Mojżeszowego. W odróżnieniu od tej wypowiedzi, w Rz 13, 8 Apostoł już nie polemizuje z żydowskim postrzeganiem Prawa¹¹, ale przede wszystkim wyjaśnia sens poprzedniego zdania i pokazuje, na

⁸ Por. A. Pitta, *Lettera ai Romani. Nuova versione, introduzione e commento*, Milano 2009³, s. 449.

⁹ Por. J. Heriban, *L'amore è la pienezza...*, dz. cyt., s. 174.

¹⁰ Por. C.E.B. Cranfield, *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Romans*, t. 2: *Commentary on romans IX-XVI and Essays*, London – New York 2002, s. 675.

¹¹ Zwracają na to uwagę: E. Käsemann, *An die Römer* (HNT 8a), Tübingen 1973, s. 345; H. Hübner, *La legge in Paolo. Contributo allo sviluppo della teologia paolina*, Brescia 1995, s. 157-158.

czym polega niedościgniona wielkość miłości: a mianowicie na tym, że właśnie dzięki niej chrześcijanin wypełnia Prawo¹². Godne uwagi jest to, że tutaj nie cytuje dokładnie starotestamentalnego przykazania. Nie pisze o miłości „bliźniego” (*ton plēsion*), ale „innego” (*ton heteron*). Używając tego właśnie zaimka, Paweł znowu nadaje miłości sens uniwersalny: wychodząc od miłowania najbliższych, powinna ona następnie ogarnąć każdego „innego”, czyli wszystkich bez wyjątku¹³, co w nieco inny sposób zostało ukazane też w Rz 12, 17-21.

Dodatkowym komentarzem do Rz 13, 8 jest cały następny werset 9: „Albowiem przykazania: Nie cudzołóż, nie zabijaj, nie kradnij, nie pożądaj, i wszystkie inne – streszczają się w tym nakazie: Miłuj bliźniego swego jak siebie samego”. Paweł przytacza tutaj 4 przykazania z Pwt 5, 17-21, cytując tekst Septuaginty. Jak widać, podana w nim kolejność poszczególnych zakazów jest inna niż w tekście hebrajskim, który stał się kanoniczny: „Nie zabijaj, nie cudzołóż, nie kradnij...” (w Septuagincie w paralelnym tekście Wj 20, 13-17 kolejność jest jeszcze inna: „Nie cudzołóż, nie kradnij, nie zabijaj”). Ponadto w swym wywodzie opuszcza zdanie: „Nie będziesz mówił przeciw bliźniemu twemu kłamstwa jako świadek”, natomiast pożądanie żony, domu i innych rzeczy należących do bliźniego streszcza w jednym krótkim i bardzo ogólnym zakazie: „nie pożądaj”. Lektura tego fragmentu rodzi pytanie, dlaczego z długiej listy praw starotestamentalnych Apostoł przytacza tylko te zakazy, które traktuje jako przykłady reprezentujące całe Prawo Mojżeszowe. Jedną z najprostszych przyczyn może być fakt, że są to sformułowane w sposób najbardziej zwięzły przykazania, które mają wartość ponad kulturową, dotyczą podstawowych występków niszczących re-

¹² Niektórzy egzegeci uważają, że grecki tekst: *ho gar agapōn ton heteron nomon peplērōken* należy przetłumaczyć: „kto bowiem miłuje, inne prawo wypełnił”. Wśród nich zob. np. W. Marxsen, *Der „heteros nomos” in Röm 13,8*, TZ 11 (1955), s. 230-237; B. Witherington III, *Paul's Letter to the Romans. A socio-Rhetorical Commentary*, Grand Rapids – Cambridge 2004, s. 315-316. Takie tłumaczenie jednak jest nie do utrzymania. Słuszne argumenty przeciwko niemu wysuwa w swym komentarzu R. Penna, *Lettera ai Romani...*, dz. cyt., s. 903.

¹³ Por. A. Sacchi, *Lettera ai Romani*, Roma 2000, s. 200.

lacje międzyludzkie i dlatego znajdują się w kodeksach prawnych różnych narodów, w tym również w prawie rzymskim¹⁴.

Po przytoczeniu czterech przykładowych przykazań Paweł stwierdza, że wszystkie przepisy Prawa „streszczają się w tym nakazie: Miłuj bliźniego swego jak siebie samego”. W tym miejscu cytuje dosłownie tekst Kpł 19, 18 w wersji Septuaginty, która w tym przypadku jest wiernym przekładem tekstu hebrajskiego. W Biblii Hebrajskiej na określenie „bliźniego” został tu użyty termin *rēa'*, który może oznaczać przyjaciela (Pwt 13, 7; Prz 17, 17), kogoś kochającego (Oz 3, 1), czy też sąsiada (Wj 11, 2). Termin ten nie ma zasięgu uniwersalnego, w związku z czym także przykazanie miłości bliźniego z Kpł 19, 18 wciąż ogranicza się do tych, którzy są bliskimi towarzyszami życia. Autorzy Septuaginty w przekładzie tego przykazania na język grecki użyli rzeczownika *plēsion*, który ma o wiele szersze znaczenie niż hebrajski *rēa'* i może oznaczać nie tylko kogoś „bliskiego”, ale w ogóle kogoś „innego”, także należącego do innego narodu¹⁵. Paweł przejmuje tekst Kpł 19, 18 w jego uniwersalnym znaczeniu, które już było widoczne w poprzednim zdaniu z Rz 13,8b, i oznajmia, że w tak pojętej miłości streszczają się wszystkie inne prawa. Ściśle rzecz biorąc, używa tu czasownika *anakefalaiōō* w stronie biernej. Zgodnie ze swą etymologią: *ana* + *kefalē* („głowa”) w retoryce oznacza on „podsumować przemówienie”, czyli zawrzeć dużą liczbę oddzielonych od siebie elementów w jednym słowie lub zdaniu, które stanowi ich zwieńczenie¹⁶. W całej Biblii czasownik ten występuje jeszcze tylko w Ef 1, 10, gdzie jest tłumaczony zwrotem: „zjednoczyć jako głowie”. W tym kontekście również ostatni człon z Rz 13, 9 można przetłumaczyć dosłownie: wszystkie przepisy Prawa „są zwieńczone w tym nakazie: Miłuj bliźniego swego jak siebie samego”.

¹⁴ Zwraca na to uwagę także R. Penna, *Lettera ai Romani...*, dz. cyt., s. 905; A.J. Hultgren, *Paul's Letter to the Romans. A Commentary*, Grand Rapids 2011, s. 482.

¹⁵ Szerzej na ten temat zob. np. w opracowaniach: E. Biser, „*Wer ist meiner Nächster?*“, *Geist und Leben* 48 (1975), s. 406-414; S. Légasse, „*Et qui est mon prochain?*“, *Étude sur l'agapè dans le NT* (Lectio Divina 136), Paris 1989; U. Falkenroth, *Ho plēsion, il prossimo*, w: *Dizionario dei concetti biblici del Nuovo Testamento*, red. L. Coenen i in., Bologna 1989⁴, s. 735; K.J. Pilarz, „*Kto jest moim bliźnim*” (*Łk 10, 29*): *refleksja semantyczna*, AK 146 (2006), s. 269-279.

¹⁶ Por. W. Sanday, A.C. Headlam, *A Critical and Exegetical Commentary...*, dz. cyt., s. 374.

W ówczesnym judaizmie nie przypisywano żadnej większej roli przepisowi z Kpł 19, 18. Traktowano go tylko jako jeden z wielu różnych nakazów Prawa¹⁷. Co prawda w niektórych pismach pojawia się aluzja do przykazania miłości bliźniego lub wyraźny cytat z Kpł 19, 18 (w odniesieniu do swych bliskich lub rodaków: Jub 20, 2; 36, 4; TestIs 5, 2; 7, 6; IQS 8, 2; w znaczeniu bardziej uniwersalnym: Syr 13, 15¹⁸), ale nie ma w nich tekstów podobnych do Rz 13, 9. Spośród różnych wypowiedzi rabinistycznych na większą uwagę zasługują tylko słowa Rabbiego Akiby, który w odniesieniu do Kpł 19, 18 powiedział: „To jest wielkie przykazanie w Torze”¹⁹, ale także w tym zdaniu nie ma próby streszczenia lub zwięźczenia wszystkich przykazań w nakazie miłości²⁰. Na tym tle wypowiedź Pawła jako znawcy Prawa, dotycząca prymatu miłości bliźniego, jawi się jako oryginalna, a nawet rewolucyjna.

Analiza Rz 13, 9 nasuwa pytanie, czy Paweł w tym tekście przywołuje na pamięć tradycję opartą na słowach samego Jezusa. W Ewangeliach synoptycznych znajdują się dwie perykopy, które można tu brać pod uwagę: rozmowę z bogatym młodzieńcem (Mt 19, 16-21 i par.) i dyskusję na temat największego przykazania w Prawie (Mt 22, 34-40 i par.). W pierwszej z nich Jezus odpowiada na pytanie: „Co dobrego mam czynić, aby otrzymać życie wieczne” (Mt 19, 16). Stwierdza, że w tym celu wystarczy zachować przykazania i tytułem przykładu przytacza 5 przykazań z Dekalogu: „Nie zabijaj, nie cudzołóż, nie kradnij, nie zeznawaj fałszywie, czcisz ojca i matkę”, a następnie dodaje do nich nakaz z Kpł 19, 18: „miłuj swego bliźniego, jak siebie samego” (Mt 19, 18-19). W takim zestawieniu przykazanie miłości bliźniego jawi się jako stresz-

¹⁷ Por. O. Wischmeyer, *Das Gebot der Nächstenliebe bei Paulus: Eine traditions-geschichtliche Untersuchung*, *Biblische Zeitschrift* 30 (1986), s. 163-168; Gruntowne badania tego zagadnienia zawiera dzieło: A. Nissen, *Gott und der Nächste im antiken Judentum: Untersuchungen zum Doppelgebot der Liebe*, Tübingen 1974.

¹⁸ Obszerniejsze omówienie tych tekstów zob. w: O. Wischmeyer, *Das Gebot der Nächstenliebe bei Paulus...*, dz. cyt., s. 164-166.

¹⁹ *Sifra Lev 19, 18*. Cyt. za H.L. Strack, P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, t. I., München 1922, s. 357.

²⁰ Odnośnie do tego por. A. Nissen, *Gott und der Nächste im antiken Judentum...*, dz. cyt., s. 288-290; O. Wischmeyer, *Das Gebot der Nächstenliebe bei Paulus...*, dz. cyt., s. 166.

czeniu drugiej tablicy Dekalogu²¹. Trzeba jednak stwierdzić, że w paralelnych tekstach Mk 10, 19 i Łk 18, 20 przykazanie to się nie pojawia. Jest więc rzeczą możliwą, jak wykazują niektórzy uczeni, że nie było go w oryginalnej wypowiedzi Jezusa i że dopiero Mateusz w swoim opisie go dodał, co z punktu widzenia historii tradycji może oznaczać, że tekst Mt 19, 19b jest późniejszy i wtórny w stosunku do Rz 13, 9²².

W drugiej perykopie uczony w Prawie zadaje Jezusowi pytanie: „które przykazanie w Prawie jest największe?” (Mt 22, 36). Tutaj Jezus w swej odpowiedzi zestawia obok siebie dwa przykazania dotyczące miłości: miłości Boga, z Pwt 6, 5, oraz miłości bliźniego, z Kpł 19, 18 (Mt 22, 37-39; podobnie też jest w paralelnym tekście Mk 12, 30-31; w Łk 10, 27 przykazania te wymienia sam uczony w Prawie). Porównując tę perykopę z Rz 13, 9, można zauważyć, że Jezus nie wymienia tu zakazów i nakazów Dekalogu, jak to czyni w swym liście Paweł, a ponadto na szczycie całej piramidy praw stawia przykazanie miłości Boga, nazywając je pierwszym, a dopiero potem wymienia przykazanie miłości bliźniego, które nazywa drugim. Dopiero w takim porządku ujęte oba nakazy stanowią niejako dwa zawiasy, na których jest zawieszona (*krematai*) całe Prawo i Prorocy (Mt 22, 40). W odróżnieniu od Jezusa, Paweł nigdzie nie cytuje przykazania miłości Boga z Pwt 6, 5, a na szczycie piramidy praw stawia wyłącznie przykazanie miłości bliźniego z Kpł 19, 18 (podobnie też wypowiada się w Ga 5, 14). Te istotne różnice między słowami Jezusa i Pawła nasuwają pytanie, czy na pewno Apostoł opiera się na tradycji ewangelicznej, przekazywanej wciąż jeszcze tylko ustnie, a odpowiedź na nie nastęrcza niemałą trudność²³. Jest oczywiście rzeczą możliwą, że Paweł znał z tradycji apostołskiej wypowiedzi Jezusa na temat znaczenia przykazania miłości, jednakże

²¹ Por. J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium. II. Teil. Kommentar zu Kap. 14 1 – 28, 20 und Einleitungsfragen*, Freiburg-Basel-Wien 1988, s. 164; W.D. Davies, D.C. Allison, *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel according to Saint Matthew*, t. 3: *Commentary on Matthew XIX-XXVIII*, Edinburgh 2000, s. 45; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, t. 2: *Rozdziały 14 – 28*, Częstochowa 2008, s. 266.

²² Por. K. Berger, *Die Gesetzesauslegung Jesu. Ihr historischer Hintergrund im Judentum und im Alten Testament*, t. 1: *Markus und Parallelen*, Neukirchen – Vluyn 1972, s. 453; O. Wischmeyer, *Das Gebot der Nächstenliebe bei Paulus...*, dz. cyt., s. 180.

²³ Por. F. Neirynck, *Paul and the Saying of Jesus*, w: A. Vanhoye (BETL 73, red.) *L'apôtre Paul. Personnalité, style et conception du ministère*, Leuven 1986, s. 293-294.

tak wyraźnie podkreślony przez niego prymat przykazania miłości bliźniego, w którym jest zwięźczone całe Prawo, jest czymś prawdziwie oryginalnym w całym Nowym Testamencie²⁴.

Swą myśl o znaczeniu miłości bliźniego Paweł podsumowuje w Rz 13, 10, gdzie pisze: „Miłość nie wyrządza zła bliźniemu. Wypełnieniem Prawa zatem jest miłość”. Po raz pierwszy w całej perykopie Rz 13, 8-10 pojawia się tu rzeczownik *agapē*, który nie występuje wcale w literaturze greckiej²⁵, choć oczywiście używa się w niej czasownika *agapaō*. W świecie starożytnym uznawano jako zupełnie oczywistą zasadę, że sprawiedliwość i prawość polega w swej istocie na nieczyńnieniu zła drugiej osobie. Tales z Miletu np. na pytanie: „w jaki sposób żyć najlepiej i najsprawiedliwiej”, odpowiedział: „Nie czyniąc tego, co u innych ganimy”²⁶. Natomiast w środowisku judaistycznym, współczesnym Jezusowi, znane było powiedzenie rabiego Hillela (zm. ok. 10 r. po Chr.): „Nie czyn bliźniemu, co tobie niemiłe – oto jest cała Tora. Wszystko inne jest komentarzem”²⁷. Podobne napomnienia są zawarte w pismach Herodota, Arystotelesa, Epikteta i Seneki, jak też w Tb 4, 15; Ps 15 oraz w słynnej „Złotej regule postępowania” z Mt 7, 12, w której jest zawarta zasada sformułowana pozytywnie: „Wszystko więc, co byście chcieli, żeby wam ludzie czynili, i wy im czyńcie. Albowiem na tym polega Prawo i Prorocy”. W tym świetle można stwierdzić, iż św. Paweł w swej refleksji nawiązuje do powszechnie znanej i obowiązującej zasady życia moralnego, ale stawia ważny krok naprzód, ponieważ wyraźnie precyzuje, że motorem postępowania ludzkiego jest miłość. W tym miejscu należy podkreślić, że Paweł nie znosi Prawa na rzecz miłości. Nie pisze, że ten, kto miłuje bliźniego, może się czuć zwol-

²⁴ Por. R. Penna, *Lettera ai Romani...*, dz. cyt., s. 906. Nawet w Jk 2, 8, gdzie przykazanie miłości bliźniego jest nazwane „królewskim prawem”, nie ma akcentu na to, że ono streszcza w sobie całe Prawo.

²⁵ Jak zauważają E. Stauffer, *Agapaō*, w: ThWNT, t. 1, s. 37; W. Günther, H.-G. Link, *Amore / agapaō*, w: *Dizionario dei concetti biblici*, dz. cyt., s. 92.

²⁶ Tak podaje Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów* I, 36 (Warszawa 2011, s. 28).

²⁷ Zob. b Shab 31a. Odnośnie do tego por. np. W.D. Davies, D.C. Allison, *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel according to Saint Matthew*, t. 1: *Introduction and Commentary on Matthew I-VII*, Edinburgh 2000, s. 687; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, t. 1: *Rozdziały 1 – 13*, Częstochowa 2005, s. 313.

niony z przestrzegania poszczególnych norm Prawa Mojżeszowego lub rzymskiego prawa cywilnego. Raczej wyjaśnia, że miłując bliźniego, człowiek wypełnia Prawo, ponieważ w miłości jest zawarte zapewnienie, że nie będzie on czynił żadnej szkody nikomu²⁸.

Z tej ogólnej i uniwersalnej reguły Apostoł wyciąga wniosek, którym kończy perykopę: „Wypełnieniem Prawa zatem jest miłość” (Rz 13, 10b). To krótkie zdanie tworzy inkluzję wraz z w. 8: „Kto bowiem miłuje bliźniego, wypełnił Prawo”²⁹. Tam są obecne dwa czasowniki: *agapaō* („miłować”) i *plērōō* („wypełnić”), przy czym ten drugi występuje w *perfectum* i tym samym wyraża skutek wypełnienia Prawa poprzez miłowanie drugiej osoby. W wersecie 10b natomiast Paweł posługuje się dwoma rzeczownikami: *agapē* i *plērōma*, których znaczenie jest ściśle związane z owymi czasownikami. Jeśli chodzi o rzeczownik *plērōma*, jego forma z końcówką *-ma* wyraża skutek i rezultat wykonanej czynności. Termin ten zatem może oznaczać zarówno „wypełnienie”, „napełnienie”, jak też „zawartość”, „stan pełności”, „pełnię” i „doskonałość”³⁰. W konsekwencji zdanie z Rz 13, 10b można przetłumaczyć na różne sposoby, zarówno: „Wypełnieniem Prawa jest miłość”, jak też: „Treścią Prawa jest miłość” lub nawet: „Pełnią Prawa jest miłość”. Chociaż sens każdego z tych przekładów jest nieco inny, wszystkie one mają przynajmniej jeden ważny punkt styczny, wskazują bowiem na to, że Prawo znajduje swe urzeczywistnienie i osiąga swą doskonałość tylko i wyłącznie poprzez miłość, a praktykowanie miłości bliźniego „jest pełnią wszelkiej doskonałości, stanowiącej przedmiot woli Bożej wyrażonej w Prawie”³¹.

PODSUMOWANIE

Analiza tekstu Rz 13, 8-10 prowadzi do wniosku, że w tej perykopie św. Paweł mocno podkreśla prymat miłości w stosunku do wszystkich

²⁸ Por. C.G. Kruse, *Paul's Letter to the Romans*, Grand Rapids 2012, s. 502.

²⁹ Odnośnie do tego por. R. Penna, *Lettera ai Romani...*, dz. cyt., s. 909; J. Heriban, *L'amore è la pienezza...*, dz. cyt., s. 177.

³⁰ Taki wachlarz znaczeń podaje np. *Słownik grecko-polski* (red. Z. Abramowiczówna), Warszawa 1962, s. 557-558.

³¹ K. Romaniuk, *List do Rzymian. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚNT VI, 1), Poznań-Warszawa 1978, s. 256.

norm, którymi człowiek się kieruje w swym życiu moralnym. Paweł nie znosi przepisów Prawa na rzecz miłości, ale stwierdza, że miłość stanowi zwieńczenie wszystkich przykazań i powinna być motorem wszelkiego postępowania ludzkiego. Każdy uczeń Chrystusa właśnie poprzez miłość, okazywaną wszystkim ludziom bez wyjątku, najdoskonalej wypełnia Prawo i wprowadza w życie wolę Bożą zawartą w tym Prawie. Na tle etycznej myśli greckiej i rzymskiej, wypowiedzi rabinów żydowskich, a nawet pouczeń samego Jezusa, tak zaakcentowany prymat miłości bliźniego jest czymś zupełnie nowym i niepowtarzalnym.

Summary

In Romans 13, 8-10 Apostle Paul strongly emphasizes the primacy of love in relation to all the standards by which a man guides himself/herself in his/her moral life. Paul does not abolish the precepts of the Law in favor of love, but says that love is the culmination of all the commandments and should be a force of all human activities. Every disciple of Christ just by love, shown to all people without exception, fulfills the Law most perfectly and implements the will of God contained in this Law. In the light of Greek and Roman ethical thoughts, utterings of Jewish rabbis, and even the teachings of Jesus himself, such emphasized the primacy of neighbor's love is something totally new and one of a kind.